

CONTRIBUȚII PRIVIND DATAREA CONFLICTULUI DINTRE DUCELE BĂNAȚEAN AHTUM ȘI REGELE ȘTEFAN I AL UNGARIEI

ALEXANDRU MADGEARU

Una dintre problemele controversate ale istoriei Banatului în sec. X—XI este datarea voievodatului sau ducatului lui Ahtum, ori, mai bine zis, a înfrângerii sale de către regatul maghiar. Nu este o chestiune minoră, căci de datarea exactă a evenimentelor depinde mai buna înțelegere a realităților politice și culturale ale Banatului acelei vremi.

Cercetările mai recente, datorate domnilor Eugen Glück¹ și Radu Constantinescu², s-au oprit — din motive pe care le vom aminti mai jos — asupra unei datări târzii (1028 și, respectiv, 1034) a morții lui Ahtum. Același punct de vedere a fost împărtășit și de un profund cunoscător al izvoarelor istorice maghiare, C. A. Macartney³, precum și de către alți cercetători. Se știe însă că istorici mai vechi (între care-i pomenim aici pe D. Onciul⁴, G. Fehér⁵, G. Györffy⁶, E. Hóman⁷) datau înfrângerea lui Ahtum pe la 1003—1004. Acest punct de vedere pare să fi fost părăsit de istoriografia mai nouă. Să ne fie însă îngăduită o redeschidere a dosarului problemei, căci argumentele aduse în sprijinul uneia sau alteia dintre aceste datări mai pot fi analizate.

Principalul izvor care vorbește despre Ahtum este versiunea mare a Legendei Sf. Gerard.⁸ Personajul mai este menționat în treacăt și în Cronica Notarului Anonim.⁹ Doar indirect au putut fi puse în legătură cu Ahtum și unele informații aflate în cronicile maghiare din sec. al XIV-lea și într-un manuscris otoman din sec. al XVI-lea.¹⁰ Mai există și o seamă de atestări ale unor toponime care au moștenit numele lui Ahtum.¹¹ Vedem deci că, de fapt, amănuntele despre Ahtum le cunoaștem doar din capitolul 10 al *Legendei Major Sancti Gerardi*. În aceste condiții, credem că este indispensabilă o analiză cit mai severă a credibilității acestui text. De altfel, datarea evenimentelor în 1028 sau în 1034 se sprijină aproape în exclusivitate pe critica *Legendei Major*, și anume pe două categorii de argumente:

1) Timpul scurt trecut între înfrângerea lui Ahtum și venirea lui Gerard ca episcop la Cenad (știindu-se că acest din urmă eveniment s-a întâmplat ori în 1030, ori în 1038);

2) Ahtum fiind considerat de izvor drept un aliat al Imperiului Bizantin, războiul lui Ștefan I contra sa putea avea loc doar în timpul slăbirii puterii bizantine de după 1025.

Primul argument se întemeiază pe contextul în care sunt incluse informațiile despre Ahtum în *Legenda Major*. Din text se înțelege că Ahtum era încă în viață și stăpân pe când Sf. Gerard a venit în Ungaria (adică în anul 1027). De fapt, în *Legenda Major* există două narațiuni

distincte. Una este relatarea vieții sfântului, iar cealaltă este povestirea despre Ahtum. Cum nu a existat o legătură directă între faptele săvârșite de sfânt și ducele bănățean, rămâne să ne întrebăm *de ce* a fost introdusă narațiunea despre Ahtum în acest context? Mai întâi, să observăm că ea reprezintă o *digresiune* care întrerupe cumva brusc narațiunea-cadru. Ea este și singura digresiune de acest fel. Astfel, în cap. 8 se descrie primirea Sf. Gerard de către regele Ștefan I, iar în cap. 9 faptul că el devine dascălul prințului Emeric și că apoi el se retrage ca pustnic (la Bákonybél), timp de 7 ani. După asta, este intercalată digresiunea despre Ahtum. Apoi, în cap. 11 este reluată narațiunea principală (Ștefan îl cheamă pe Sf. Gerard din pustie pentru a-l face episcop la Morisena). Digresiunea este anunțată încă din cap. 8, unde este citat un discurs al regelui: „Nu-l lăsați (pe Gerard) să plece, ci să mai aștepte puțin, pînă cînd, cu ajutorul lui Dumnezeu, îl voi birui pe dușmanul meu Ahtum și-i voi da cetatea Morisena ca să fie sfințit în ea episcop“. Dar, așa cum s-a mai remarcat¹², fraza este o simplă invenție a autorului legendei, făcută pentru a introduce narațiunea despre Ahtum. În cap. 11 se scrie că, la Morisena, călugării „greci“ au mai rămas o vreme după înfrîngerea lui Ahtum; deci, inițial nu s-a intenționat transformarea mănăstirii într-o episcopie latină. Așadar, intenția atribuită lui Ștefan, consemnată în cap. 8, este fictivă. Dar, ficțiunea este de înțeles, avînd în vedere caracterul textului în discuție, căci nici un moment nu trebuie să uităm faptul că *acest izvor nu-și propunea transmiterea unor fapte istorice*. Scopul său era glorificarea unui sfînt, justificarea canonizării sale. Tocmai aceasta este problema: care este rostul digresiunii despre Ahtum în discursul hagiografic? Interesant este că digresiunea nu apare și în *Legenda Minor*, care-l ignoră total pe Ahtum.

Stilistic vorbind, narațiunea despre Ahtum este un *exemplum*. Ea a fost scrisă în plină epocă de ofensivă anti-ortodoxă. Mesajul ei propagandistic este evident: Chanadin îl înfrînge pe dușmanul său creștinat în rit bizantin, *după ce* el primește botezul în rit latin și *pentru că* dobîndește ajutorul miraculos al Sfîntului Gheorghe. Narațiunea despre Ahtum devine astfel o replică a celei despre lupta Sf. Gerard împotriva ereticilor. *De aceea* a fost ea introdusă în legenda vieții sfîntului. Al doilea motiv propagandistic era glorificarea familiei Csanád și impunerea unei versiuni favorabile ei asupra morții lui Ahtum.¹³

Repetăm, narațiunea despre Ahtum este un *exemplum*, deci, după definiția lui Jacques LeGoff¹⁴: „o scurtă povestire prezentată ca veridică (=istorică), cu scopul de a fi inserată într-un discurs (în general, o predică) spre a convinge auditoriul, printr-o lecție salutară“. Așa stînd lucrurile, vedem că nu putem acorda prea mult credit legăturii stabilite între narațiunea despre Ahtum și cea despre Sf. Gerard. Vreme să spunem că nu este nicidecum sigură contemporaneitatea lor — care este introdusă în text prin formula *in disbus illis*. Autorul legendei era nevoit să folosească această formulă, deoarece contemporaneitatea era *pretextul* inserării *exemplum*-ului. Să mai constatăm că, de fapt, eroul acestui *exemplum* nu este Ahtum, ci Chanadin, căci acesta din urmă este protagonistul convertirii luate ca pildă moralizatoare. Temeiul introducerii povestirii despre Ahtum și Chanadin în timpul narativ al relatării despre

Sf. Gerard l-a constituit faptul că episcopia lui Gerard a fost înființată în cetatea care aparținuse lui Ahtum.

Așadar, textul, ca atare, nu dovedește că evenimentele relatate despre Ahtum s-ar fi petrecut cu puțin înaintea înscăunării lui Gerard ca episcop, în 1030 sau 1038. În treacăt fie spus, nici măcar această înscăunare nu este sigur datată. După *Annales Posonienses*¹⁵, Sf. Gerard devine episcop în 1030. Data aceasta vine în contradicție cu informațiile din *Legendă*, potrivit cărora între sosirea lui Gerard în Ungaria și ungerea sa ca episcop la Morisena au trecut peste 7 ani (șapte ani i-a petrecut ca pustnic, dar mai înainte a fost și preceptor al prințului Emeric). Gerard a sosit în Ungaria în 1027 (data rezultă din cronologia vieții sale și din contextul narativ). Deci, așa cum arată R. Constantinescu¹⁶, data ungerii sale ca episcop de Morisena ar fi ulterioară anului 1034 (probabil 1038, zice dînsul). Iată că nu putem avea deplină încredere în precizările cronologice oferite de *Legenda Sancti Gerardi*. Cei șapte ani de pustnicie pot avea doar o semnificație simbolică.

Rezumînd cele spuse pînă acum, datarea înfrîngerii lui Ahtum *nu poate fi făcută pe baza corelării cu datele din biografia Sf. Gerard*. Ea poate fi făcută doar prin critica internă a narațiunii din cap. 10 al *Legendei Major* și prin coroborarea acesteia cu alte izvoare.

Al doilea argument adus în sprijinul datării târzii, posteriore anului 1025, este, așa cum spuneam, faptul că Ștefan I n-ar fi îndrăznit să atace un aliat al Imperiului Bizantin decât în timpul decăderii care a urmat morții lui Vasile II Macedoneanul. Argumentul se întemeiază, la rândul lui, pe următoarele premise:

a) Ahtum era un aliat al Imperiului Bizantin;

b) Ahtum se botezase în episcopia greacă a Vidinului, adică după cucerirea acestui oraș de către bizantini, în 1002 sau 1004.

Ambele premise pornesc de la informațiile cuprinse în cap. 10 al *Legendei Major*. Să examinăm aceste informații, dar nu înainte de a discuta pe scurt credibilitatea textului cu pricina (deci, nu a *Legendei Major*, ci doar a cap. 10). C. A. Macartney¹⁷ considera că această narațiune a fost compusă de timpuriu, încă pe la sfârșitul sec. XI. Totuși, dacă autenticitatea ei nu poate fi pusă în discuție, în schimb unele dintre informațiile cuprinse în ea nu sînt credibile. Astfel, potrivit legendei, Ahtum stăpînea cetățile Severin și Vidin. Cînd putea stăpîni Ahtum Vidinul? În nici un caz după 1002 (1004), cînd orașul a fost ocupat de Imperiul Bizantin. Mai probabil, așa cum s-a mai remarcat¹⁸, este vorba de un anacronism, explicabil prin transpunerea unei realități mai târzii, din sec. XIII, cînd Ungaria stăpînea aceste două cetăți. Deci, în text există anacronisme, create chiar destul de târziu. Atunci, pot exista și alte anacronisme și confuzii. Este totuși posibil ca Ahtum să fi stăpînit într-adevăr Vidinul, dar numai dacă el ar fi fost un feudal bulgar, din vremea țarului Samuel. Totuși, faptul că el se născuse păgân și își păstrase numele necreștin și unele obiceiuri necreștine (poligamia) face neverosimilă originea sa bulgară, dar — este drept — nu și o eventuală dependență de statul bulgar.

În orice caz, legăturile sale sud-dunărene sunt certe. Inițial însă, Ahtum s-a aflat sub suzeranitatea lui Ștefan. Anonymus spune foarte precis că *Ohtum rebellis fuit in omnibus* lui Ștefan. Or, termenul *rebellis*

nu indică dușmănia unui alt stat, ci răzvrătirea unui supus prin încălcarea jurământului de vasalitate. O dominație maghiară anterioară asupra Banatului este admisibilă, știind că, în prima parte a sec. al X-lea, maghiarii îl înfrinseseră pe Glad și că la mijlocul sec. al X-lea Constantin Porfirogenetul așeza pe la Porțile de Fier limita estică a teritoriului stăpinit de triburile maghiare. (Nu vom discuta acum problema vestigiilor maghiare din Banat, databile în sec. al X-lea). Problema este: când și în ce împrejurări s-a desprins Ahtum de sub suzeranitatea maghiară? Unii cercetători¹⁹, invocând unele informații din cap. 10 al *Legendei Major*, au considerat că această desprindere s-a făcut cu ajutorul bizantin, și anume după ce Imperiul a revenit în vecinătatea Banatului, adică după 1002.

Dar, ne întrebăm noi, de ce ar fi sprijinit bizantinii pe nu dușman al Aliatului lor Ștefan, aliat care participase la războiul contra bulgarilor²⁰? După 1018, când statul bulgar a dispărut, dușmanii potențiali ai Imperiului Bizantin în această zonă nu erau ungurii, ci pecenegii. Dealtfel, doar cu un an înainte de 1028 (cînd a fost datată înfrângerea lui Ahtum) — așadar în 1027 — s-a produs un violent atac peceneg asupra teritoriilor bizantine limitrofe Banatului și care cu greu a putut fi respins.²¹ Pe de altă parte, pecenegii erau dușmanii tradiționali ai maghiarilor. Și Ungaria a fost atacată de pecenegi în 1028, probabil în aceleași împrejurări ca și Imperiul Bizantin.²² Nu este exclus ca să fie vorba de una și aceeași campanie, izvoarele înregistrînd-o sub ani diferiți, în mod eronat. În asemenea condiții, nu vedem de ce ar fi fost Imperiul Bizantin interesat să-și atace un aliat — Regatul Ungariei. Să mai adăugăm că însuși Ahtum era — după cum cred unii cercetători — tot un peceneg.²³ Prin părțile Aradului este atestată toponimic și arheologic populația pecenegă, pătrunsă aici cel târziu prin sec. al XI-lea. Spunem „cel târziu“, deoarece există unele indicii ale instalării ei încă din cursul sec. al X-lea. Ne referim la mormintele de înhumăție tumulare descoperite la Teremia, Tomnatec și Pusta Bucova, datate în mod sigur în sec. al X-lea și conținînd și cai înhumați parțial. Ritualul lor nefiind cel specific maghiarilor, ele pot fi atribuite pecenegilor,²⁴ sau altei etnii turcice. Mai amintim că la Virșeț s-a descoperit o căldărușă de lut dintr-un tip care aparține bulgarilor de pe Volga (datată tot în sec. al X-lea). Venirea unui grup de bulgari de pe Volga în Ungaria, în sec. al X-lea este pomenită și de Cronica Notarului Anonim.²⁵ Căldărușa cu pricina are torți interioare și verticale. Un fragment destul de asemănător s-a descoperit și în Siria (jud. Arad).²⁶ În orice caz, în Banatul secolului al X-lea este atestată prezența unor populații turcice, deosebite de triburile maghiare.

Dar, chiar dacă nu există dovezi sigure ale originii pecenege a lui Ahtum, rămîne clar faptul că nu se poate vorbi de o ostilitate între Imperiul Bizantin și Ungaria, între 1001 și 1034 — momentul cel mai târziu în care a fost fixată înfrângerea lui Ahtum. Mai înainte de 1001, un sprijin pentru Ahtum nici nu putea veni de la bizantini (erau prea departe). În schimb, înainte de 1001, Ahtum putea fi un aliat al statului bulgar, care tocmai trecea printr-o ultimă perioadă de putere militară (după 976).

Într-adevăr, unii cercetători mai vechi²⁷ au considerat că în relatarea din *Legenda Major* s-a strecurat un alt anacronism. „Grecii“ ar fi de fapt bulgari, al căror nume a fost schimbat, căci, în vremea redactării

narațiunii, vechiul stat bulgar fusese uitat. Denumirea de „greci“ dată călugărilor s-ar referi doar la ritul răsăritean, bizantin, nu și la etnia lor.

Dar, în acest caz, nici datarea înfrângerii lui Ahtum nu mai poate fi fixată în 1028, ci, așa cum considerau alți istorici²⁸, prin 1002—1004. În această perspectivă, conflictul dintre Regatul Ungariei și ducatul bănățean a reprezentat doar un episod necesar al campaniei lui Ștefan I împotriva Bulgariei. Așadar, cândva după 976, Bulgaria a reușit să-și extindă dominația asupra Banatului — teritoriu pe care-l mai stăpânise și în sec. al IX-lea. Era probabil o dominație indirectă, exercitată prin intermediul unui conducător provenit dintr-un trib turcic din aceste părți, care a acceptat suzeranitatea bulgară. Înțelegem astfel de ce se spune despre Ahtum că se botezase la Vidin. Foarte recent, Csanad Balint²⁹ remarcă faptul că botezarea la Vidin este destul de ciudată, în ipoteza dependenței lui Ahtum de bizantini, căci Vidinul era o episcopie neînsemnată în comparație cu Sirmium sau Belgrad. Principii de rangul lui Ahtum — observă dl. Balint — se creștinau de regulă chiar la Constantinople. De aceea, dl. Balint crede că botezarea lui Ahtum la Vidin s-ar explica prin graba sa de a deveni un aliat al Imperiului Bizantin, pentru că războiul cu Ștefan era iminent. Nu suntem de acord cu această interpretare, căci între creștinare și conflict a trecut un timp suficient de lung pentru ca Ahtum să întemeieze o mănăstire. În schimb, creștinarea la Vidin apare firească dacă o legăm de dependența lui Ahtum față de bulgari.

Când Vasile II a pornit marele război împotriva Bulgariei, Ștefan I a găsit și el prilejul unei expansiuni către sud-est, care era motivată și altfel. În 1002 sau 1003, regele Ungariei a supus ducatul lui Gyula din Transilvania, adică teritoriul unde se exploata sarea. Pătrunderea oastei maghiare s-a putut efectua ori prin Portile Meseșului, ori pe valea Mureșului. În orice caz, valea inferioară a Mureșului nu putea fi lăsată prea mult timp în afara autorității regale, din cauza traficului de sare. Chiar *Legenda Major* arată explicit că aceasta a fost cauza conflictului: vămuierea sării de către oamenii lui Ahtum. În 1004, când trupele lui Ștefan I luptau în Bulgaria, teritoriul lui Ahtum trebuie să fi fost deja supus. Deci, noi credem că datarea cea mai probabilă a conflictului este 1003—1004.

Ea rezultă și din compararea cu alte izvoare. S-a arătat că acel Kean, *dux Bulgarorum et Sclavorum* pomenit în cronicile maghiare din sec. XIII—XIV este, de fapt, regele bulgar Samuel.³⁰ Relatările cronicilor se abat mult de la realitatea istorică (afirmă că acest „duce“ a fost omorât în conflictul cu Ștefan I). S-ar putea — adăugăm noi — ca narațiunile respective să fi rezultat din contopirea mai multor tradiții, despre evenimente și personaje diferite. Datarea campaniei contra lui Kean nu este precizată în acest grup de cronici decât relativ: după înfrângerea lui Gyula din Transilvania. În schimb o cronică turcească din sec. al XVI-lea, bazată pe izvoare maghiare mai vechi (între care și unele pierdute), aduce unele precizări. Ea datează conflictul cu acest Kean în al treilea an după încoronarea lui Ștefan I, deci în 1004.³¹

În cronica turcească se mai vorbește despre un alt principe, Mar-
 čijan, înfrânt de Ștefan. Dl. Eugen Glück îl consideră identic cu Ahtum, numele său fiind de fapt *Maresianus* (de la *Morisena*).³² Observăm că

dl. Glück se contrazice, fiindcă admite în mod implicit datarea în 1003—1004, pe care altminteri o contestă. Pe de altă parte, nu putem fi siguri de această identificare, atâta timp cît cronicarul spune că acest personaj era prinț al Iliriei, Țara Slovenilor. Nu este mai puțin adevărat că există evidente paralelisme între relatarea despre Marčijanus și legenda lui Ahtum, în privința desfășurării evenimentelor. Oricum ar fi, eventuala identitate dintre Ahtum și Marčijanus, sau dintre Ahtum și Kean (susținută de alți istorici³³) este compatibilă doar cu datarea evenimentelor în 1003—1004.

În ipoteza acestei datări mai timpurii, unele informații despre Banatul secolului al XI-lea capătă alte semnificații. În documentul din 1019 emis de Vasile II, autoritatea bisericească bizantină era extinsă — pare-se — și asupra Banatului,³⁴ într-un moment așadar ulterior înfrângerii lui Ahtum (și în pofida acestui eveniment). Nici nu este de mirare, căci organizarea bisericească latină s-a făcut mai târziu, după 1030. Chiar Legenda Sf. Gerard recunoaște existența unui interval de timp în care a continuat prezența ecleziastică bizantină, după înfringerea lui Ahtum. Vedem deci că evenimentele politice petrecute pe la 1004 nu au avut, pe moment, consecințe mai profunde. Înfrângerea lui Ahtum a însemnat doar înlocuirea sa cu Chanadin, așadar cu un duce care urma o politică favorabilă regelui Ștefan I. Nu a fost atunci o cucerire maghiară propriu-zisă³⁵, așa cum și în Transilvania instalarea autorității regatului arpadian s-a petrecut mai târziu și în mod treptat, nu imediat după supunerea lui Gyula.

Banatul a rămas și pe mai departe un teritoriu de influență bizantină (economică și culturală) — dovadă că nu totdeauna evenimentele politico-militare aduc după ele modificări ale tendințelor care aparțin duratei lungi a istoriei.

NOTE :

- 1 E. Glück, *Contribuții cu privire la istoria părților arădene în epoca ducatului lui Ahtum*, în *Ziridava*, VI, 1976, p. 89—116; Idem, *Cu privire la istoricul părților arădene în epoca voievodatului lui Ahtum*, în *Studii privind istoria Aradului*, București, 1980, p. 101—150.
- 2 Radu Constantinescu, *Gerard din Cenad — un scriitor al anului 1000*, studiu introductiv la volumul Gerard din Cenad, *Armonia lumii*, ed. de R. Constantinescu, Ed. Meridiane, București, 1984, p. 10—67.
- 3 C. A. Macartney, *Studies on the Earliest Hungarian Historical Sources* (extras din *Archivum Europae Centro-Orientalis*, Budapest, IV, 1938, 4, p. 1—35).
- 4 D. Onciul, *Originile principatelor române* (1899), în Idem, *Scrieri istorice*, ed. de A. Sacerdoțeanu, vol. I, București, 1968, p. 584—585.
- 5 G. Fehér, *Bulgarisch-ungarische Beziehungen in dem V—XI Jahrhundert*, Budapest, 1921, p. 152—155.
- 6 György Györffy, *Zur Geschichte der Eroberung Ochrids durch Basileios II*, în *Actes du IIe Congrès International d'Études Byzantines*, vol. II, Beograd, 1964, p. 149.
- 7 Bálint Hóman, *Geschichte des ungarischen Mittelalters*, vol. I, Berlin, 1940, p. 168—169.

- 8 *Vita Sancti Gerardi. Legenda Major*, în *Scriptores Rerum Hungaricarum*, vol. II, Budapest, 1938, p. 480—560; Radu Constantinescu, I. D. Suci, *Documente privitoare la istoria Mitropoliei Banatului*, Timișoara, 1980, p. 22—62.
- 9 Anonymi Belae Regis Notarii *Gesta Hungarorum*, cap. XI, XLIV, în G. Popa-Lisseanu, *Izvoarele istoriei Românilor*, vol. I, București, 1934, p. 34, 57 (83, 110).
- 10 G. Hazai, *Nates sur le „Tarih-i Ungurus” de Terdzüman Mahmud*, „Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungariae”, XIII, 1961, 1—2, p. 71—84.
- 11 Coriolan Suci, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, vol. I, București, 1967, p. 28.
- 12 R. Constantinescu, *op. cit.*, p. 36—37.
- 13 L. Szegfü, *Az Aytöny-Monda (La légende d'Aytöny)*, „Acta Universitatis Szege-diensis. Acta Historica”, XL, 1972, p. 30.
- 14 J. LeGoff, *Imaginarul medieval. Eseuri*, trad. de M. Rădulescu, Ed. Meridiane, București, 1991, p. 148.
- 15 *Annales Posonienses*, în *Scriptores Rerum Hungaricarum*, vol. I, Budapest, 1937, p. 125.
- 16 R. Constantinescu, *op. cit.*, p. 37, 47.
- 17 C. A. Macartney, *op. cit.*, p. 26.
- 18 R. Theodorescu, *Bizant, Balcani, Occident la începuturile culturii medievale românești (secolele X—XIV)*, Ed. Academiei, București, 1974, p. 65, nota 66.
- 19 G. Moravcsik, *Byzantium and the Magyars*, Budapest, 1970, p. 108—109; N. Oikonomides, *À propos des relations ecclésiastiques entre Byzance et la Hongrie au XIe siècle: le Métropole de Turquie*, RESEE, IX, 1971, 3, p. 531; E. Glück, *Cu privire...*, p. 128—129.
- 20 B. Homan, *op. cit.*, p. 169; G. Moravcsik, *op. cit.*, p. 62; N. Oikonomides, *op. cit.*, p. 531.
- 21 Georgios Kedrenos, II, 483 (=FHDR, vol. III, p. 149); P. Diaconu, *Les Petchénègues au Bas-Danube*, Ed. Academiei, București, 1970, p. 40—42.
- 22 *Chronicon Henrici de Mügelin*, cap. 3 (*Scriptores Rerum Hungaricarum*, vol. II, p. 109—111); Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. I, Cluj-Napoca, 1971, p. 84; Victor Spinei, *Realități etnice și politice în Moldova meridională în secolele X—XIII. Români și turanici*, Ed. Junimea, Iași, 1985, p. 68.
- 23 R. Constantinescu, *op. cit.*, p. 38.
- 24 G. Bako, *The Relations between the Principality of Banat with the Hungarians and the Petchenègues in the Tenth Century*, în vol. *Relations between the Autochthonous Population and the Migratory Populations on the Territory of Romania*, Ed. Academiei, București, 1975, p. 246—247; M. Rusu, *The Autochthonous Population and the Hungarians on the Territory of Transylvania in the 9th—11th Centuries*, *ibidem*, p. 210.
- 25 I. Fodor, *Archaeological Traces of the Volga Bulgars in Hungary of the Árpád Period*, *Acta Orientalia* ..., XXXIII, 1979, 3, p. 315—325.
- 26 M. Blăjan, E. Dörner, *Probleme de demografie istorică pe baza studiului căldărușelor de lut (sec. XI—XIII) descoperite pe teritoriul județului Arad*, în *Ziridava*, X, 1978, p. 134, fig. 3/17.
- 27 D. Onciul, *op. cit.*, p. 585; G. Fehér, *op. cit.*, p. 152—155. Dar, vezi și R. Theodorescu, *op. cit.*, p. 75; R. Constantinescu, I. D. Suci, *op. cit.*, p. 61.
- 28 Vezi notele 4—7.
- 29 Csanád Bálint, *Südungarn im 10 Jahrhundert*, Budapest, 1991, p. 116—117.
- 30 G. Fehér, *op. cit.*, p. 152—155; C. A. Macartney, *op. cit.*, p. 20; B. Homan, *op. cit.*, p. 168; A. Decei, *Românii din veacul al IX-lea pînă în al XIII-lea în lumina izvoarelor armenesti*, în Idem, *Relații româno-orientale*, București, 1978, p. 68—69; G. Györffy, *op. cit.*, p. 150.
- 31 G. Hazai, *op. cit.*, p. 76.
- 32 E. Glück, *op. cit.*, p. 104.
- 33 G. Pauler, *A magyar nemzet története az árpádházi Királyok alatt*, vol. I, Budapest, 1899, p. 398—399 (apud A. Decei, *op. cit.*, p. 68, nota 1); R. Constantinescu, *op. cit.*, p. 40.

34 G. Moravcsik, *op. cit.*, p. 110; R. Theodorescu, *op. cit.*, p. 77; R. Constantinescu, I. D. Suci, *op. cit.*, p. 21.

35 R. Constantinescu, *op. cit.*, p. 46.

CONTRIBUTIONS CONCERNANT LA DATATION DU CONFLIT ENTRE LE DUC BANATOIS AHTUM ET ROI HONGROIS ETIENNE I.

(Résumé)

En reprenant un de problèmes disputés de l'histoire de Banat — la datation du duché d'Ahtum —, l'auteur reprend l'analyse sur les principales sources écrites („La légende de Saint-Gerard", „La légende Major") et finalement il demontre que l'échec d'Ahtum a été en 1003—1004.